

FUAT DÜNDAR • **Hicret, Dîn ü Devlet**

FUAT DÜNDAR 1971 doğumlu. Lisans eğitimini 1994 yılında İTÜ Petrol Mühendisliği'nde tamamladıktan sonra master eğitimini İstanbul Üniversitesi Balkanlar Ortadoğu ve Asya Gelişmeleri Bilim Dalı'nda yaptı. Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doktorasını yarıda bırakıp, Paris-EHESS (Ecole des Hautes Etudes en Science Sociales) okulunda tarih doktoru akademik unvanını aldı. Michigan, Brandeis, Erfurt, Berlin-Freie, ENS-Lyon, İstanbul-Bilgi, ZMO gibi onu aşkın üniversite ve kurumlarda akademik faaliyetlerde bulundu. TOBB-ETÜ Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doçent olan Dündar, kimlik siyaseti, milliyetçilikler ve azınlıklar, göç ve nüfus siyaseti tarihi, niceliksel ölçme yöntemleri gibi dersler vermektedir.

İletişim Yayınları 3097 • Araştırma-İnceleme Dizisi 509

ISBN-13: 978-975-05-3235-1

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora

YAYINA HAZIRLAYAN İrfan Eroğlu

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Fuat Dündar

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

FUAT DÜNDAR

Hicret, Dîn ü Devlet

Osmanlı Göç Politikası
(1856-1908)

*Toprağını,
tüm zorluklara rağmen terketmeyenlere...*

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	11
ÖNSÖZ.....	13
Giriş	17
Suriyeli sığınmacılar ve tarih.....	17
Bölümler.....	21
İmparatorluk ve cumhuriyet göç politikalarının dayanakları:	
Din, devlet, mülk ve millet.....	25
<i>Hicret, dîn ü devlet (1856-1908)</i>	26
<i>Mülteci, mülk ü millet (1912-1923)</i>	27
<i>Göçmen, devlet ve millet (1923-2011)</i>	29
<i>Sığınmacı: Mülk ve din</i>	31
BİRİNCİ BÖLÜM	
Göçü Çalışmak	35
Etik ve siyasi boyut	36
Kuramsal sorun	37
Metodolojik sorunlar	38
<i>Süre sorunu</i>	39
<i>Toprak büyüklüğü ve nüfus çeşitliliği</i>	40
<i>Veriler meselesi: İstatistik ve nedensellik</i>	42
<i>İstisnai ve bireysel vakalar</i>	46

<i>Göçlerin katmanlılığı</i>	46
<i>Epistemolojik sorunlar</i>	48
<i>Arşivler</i>	49
<i>Literatür</i>	51

İKİNCİ BÖLÜM

Din ü Devlet	67
İslâm ordusu	69
İslâm'ın vatani (dârüİslâm)	71
<i>Boşnaklar ve dârülharb - hicret tartışması</i>	75
Millet ve sınırları	79
Tebaanın sınırları: Tabiiyet ve pasaport kanunu	81
Müslüman muhacir, mülteci gayrimüslim	86
Din ve devlet düşmanı: Rusya	91
<i>Osmanlı-Rus benzerliği</i>	96
<i>Osmanlı-Rus farklılığı</i>	99
<i>Rusya'nın Osmanlı tebaasını celbi</i>	101
<i>Rusya'nın göçleri engellemesi</i>	103
<i>İşgal, ilhak, tabiiyet hukuku ve anlaşmalar/mübadele</i>	107
<i>Osmanlı-Rus anlaşmaları ve nüfus mübadelesi</i>	109
Göç siyasetinin ana hatları	116
<i>Gayrimüslimlerin göçü</i>	121
<i>Geri dönüşler (avd u ric'at)</i>	124
<i>Göç biçimleri</i>	128
Neden 1850'ler? Göçlerin kitleleşme nedenleri	129
<i>Tanzimat ve muhacirlere hazırlık</i>	130
<i>Küresel siyaset ve akıl</i>	153
<i>Taşımacılık sektörü</i>	164
Göç yanlısı politika nedenleri	170
<i>Nüfus azlığı</i>	171
<i>Askerî/güvenlikle ilgili nedenler</i>	180
<i>Redif asker toplama sıkıntısı</i>	185
<i>Ekonomik nedenler</i>	190
<i>Müslümanların irtida ve asimilasyonu kaygısı</i>	195
<i>Pasif homojenleştirme</i>	205
<i>Prestij</i>	217
<i>Sosyal bağlar</i>	218

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Hicret: Bir İmparatorluk Göçüyor	221
Kırım göçleri	229
<i>1856 Silistre Talimatnamesi,</i>	
<i>1860 Muhacir Komisyonu ve göçler</i>	232
<i>Abdülhamid dönemi Kırımlı göçü</i>	235
<i>Kırımlıların iskânı</i>	237
<i>Veriler</i>	237
Kafkas göçleri	238
<i>1853-1856 Kırım Savaşı ve sonrası göçler</i>	241
<i>Kafkasya'nın mutlak fethi ve 1864 göç trajedisi</i>	244
<i>1864 Çerkes talimatnamesi</i>	246
<i>Çerkesler ve Bulgar zulmü</i>	248
<i>93 Harbi ve Çerkes göçleri</i>	250
<i>Kafkasyalıların dağınık iskânı ve nedenleri</i>	253
<i>Kafkasyalı göçmen sayısı</i>	255
Abdülhamid göçleri (1876-1908)	257
<i>Balkan göçleri ve nüfus çoğunluğu prensibi</i>	260
<i>Kars-Ardahan-Batum muhacirleri</i>	274
<i>Bosna ve Hersek muhacirleri</i>	278
<i>1897 Yunan Savaşı ve Teselya</i>	293
Sonuç Niyetine	297
KAYNAKÇA	305
DİZİN	322

KISALTMALAR

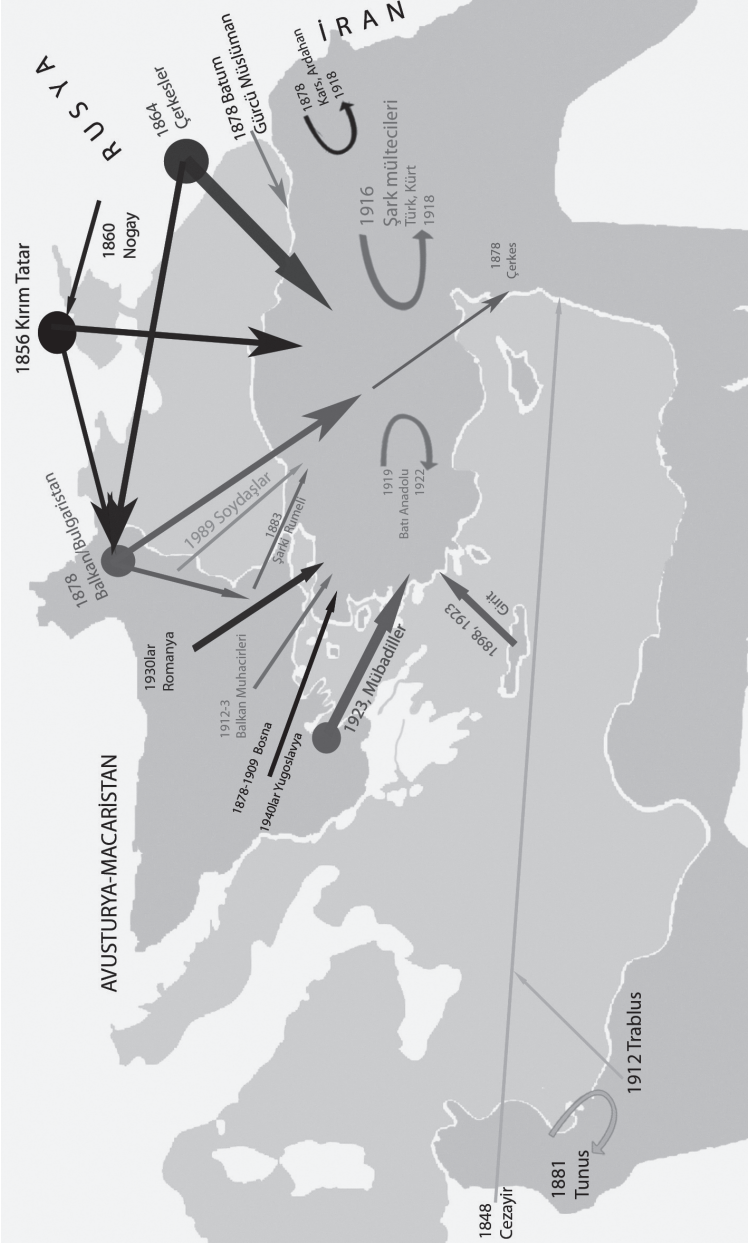
A.MKT.UM.	Sadâret Mektubi Kalemî Umum Vilâyât Evrakı
A.MKT.MHM.	Sadâret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A.}MKT.NZD.	Sadâret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devâ'ir Evrakı
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.	Babıâli Evrak Odası
CADN	Centre des Archives Diplomatiques Français
C.HR.	Cevdet Hariciye
C.DH.	Cevdet Dâhiliye
DH.MKT.	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî
FO	Foreign Office
HAT.	Hatt-ı Hümayun
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi
HR.HMŞ.İŞO.	Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı
HR.SFR.4.	Hariciye Nezareti Paris Sefareti
HR.TO.	Hariciye Tercüme Odası
İ.HUS.	İrade Hususi
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus

İ.MTZ.GR.	İrade Eyalet-i Mümtâze Girit
İ.MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
İ.MVL.	İrade Meclis-i Vâlâ
İ.MMS.	İrade, Meclis-i Mahsus,
MAZC.	Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi
Mec.Vük.Maz.Defter	Meclis-i Vükelâ Mazbata Defteri
PAA.Amts	Politisches Archiv des Auswärtigen Amts
Y. Mtv.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. MYD.	Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi
Y.A.Res.	Yıldız Sadâret Resmî Mâruzat Evrakı
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.KOM.	Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Mâruzatı
Y.PRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Mâruzatı
Y.A.HUS.	Yıldız Sadâret Hususi Mâruzatı

ÖNSÖZ

Salgın yüzünden, yaşadığımız yerin bir başka mekâna dönüştüğü zamanlarda yazılan bu çalışma, kapanmalar yüzünden sınırlı kontak ve ilişkilerle yazıldı. Ancak, başta Prof. Marie Vogel olmak üzere birçok kişi ve kurumun yardımı oldu. ENS-Lyon Üniversitesi, Humboldt Vakfı ve Zentrum Moderna Orient-Berlin ekibi başta olmak üzere, Oktay Özel, Bayram Şen, Berna Uçarol ve Tanıl Bora'nın katkısını anmadan geçemem.

Kardamos-Gökçeada, Temmuz 2021

Osmanlı ve Türkiye'ye Müslüman Türk göçleri haritası (1856-1989).

Giriş

Suriyeli sığınmacılar ve tarih

Türkiye, barındırdığı mülteci sayısı bakımından pek çok ülkeye ciddi bir üstünlük sağlamış durumda. 2020 yılı resmî verilerine göre 4 milyon civarında mülteci (sığınmacı) Türkiye’de yaşıyor. Mültecilerin kahir ekseriyeti Suriyeli.

Suriyelilerin sığındığı dönem iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), mülteci sayısındaki büyüklüğün temel nedenini kendi politikalarından daha çok Suriye’de yaşananlara bağlıyor. Suriye’de 2011’de başlayan barışçıl gösteriler güvenlik güçlerince kanlı bir biçimde bastırılır. O zamana dek Türkiye ile Suriye arasında “dostane” ilerleyen ilişkiler tersine döner, Türkiye hükümeti Esad karşıtı olur. Akabinde savaş ve katliam ortamından kaçan Suriyelilere sınır kapıları açılır.

Suriyeli mültecilerin ülkelerine geri döneceği yönündeki beklentiler yıllar geçtikçe azalır. Kamuoyunda özellikle hükümet karşıtı çevrelerde filizlenen sığınmacı karşıtı tepkiler ise giderek artar ve yaygınlaşır. Bu kamuoyu, bir dizi ekonomik, sosyal ve siyasal sorunun sığınmacıların varlığından kaynaklandığı görüşündedir. Buna mukabil AKP hükümeti, özellikle 2019 yerel seçimlerinde karşılaştığı oy kaybı sonrası, diğer bir-

çok önleyici pratik ve politik adımın yanı sıra, esas dört söylemi öne çıkarır:

- a) Sığınmacıların Türkiye’de bulunmasının sebebi Esad’ın vahşetidir;
- b) Sınırlar insani kaygılarla açılmıştır,
- c) Bu ülke Osmanlı’dan beri göçmenlere kucak açmıştır ve
- d) Anadolu halkının çoğu göçmen kökenlidir.

Bu gerekçelerle sığınmacıların sadece Esad rejiminden kurtulmak amacıyla yurdunu terk ettiğini, yüksek sığınmacı sayısının da kendi “açık kapı” politikasından kaynaklanmadığını, hayata geçirilen politikanın geleneksel devlet politikasının devamı olduğunu savundu.

Ancak AKP, açık kapı politikasını 2016’da fiilen ve daha sonra resmen terk eder. Suriye sınırına duvar örerken, sığınmacılara “güvenli bir bölge yaratmak” için 2019’da Barış Pınarı Harekâtı’nı gerçekleştirir. 2019’da İdlib krizi sırasında yeni göçler yaşanmaması için, Suriye hükümetiyle savaşın eşliğine gelir. Diğer yandan, AB’ye söz verdiği parasal yardımlar ve İdlib sorununda sorumluluklarını hatırlatmak için Yunanistan sınırına mültecileri yığar.

Bu değişim, AKP’nin söylem ve gerekçelendirmelerini sorgulanır kılar. Sığınmacı sayısını Suriye’de yaşananlara (itici faktör) yükleyerek, kendi açık kapı politikasının teşvik edici rolünü (çekici faktör) saklayan hükümet, İdlib olayları karşısındaki tavrıyla aslında genel söylemini de geçersiz kılmış olur. Açık kapı politikası terk edilince sığınmacı sayısı azalır ve bu da izlenen politikanın göçlerdeki rolünü açığa çıkarır. İdlib’deki hadiselerin daha önce Suriye’de yaşananlardan daha kötü olmasına rağmen sınır kapılarının kapatılması, göç politikasının sadece insani kaygılarla şekillenmediğine işaret eder. İdlib’deki insanlık dışı koşulların bir sığınmacı akımına yol açmaması, onların daha iyi koşullarda yaşadığını ve/veya Esad’ın daha insanlı politikaları izlediğini değil aksine AKP hükümetinin açık kapı politikasının göçleri nasıl etkilediğini gösterir.

Hükümet gibi sığınmacılarla ilgilenen çevrelerin çoğu (akademisyenler, medya çalışanları vs.) ise bunları saklarcasına itici faktörlere vurgu yapıp çekici faktörleri küçümser bir tutum alır. Mevcut hükümeti bu konuda pasif bir aktör olarak resmeder. Kapının her zaman açık olduğunu ve tarihsel misafirperverlik gibi söylemleri desteklercesine yaymaya çalışırlar. İdlib’le birlikte yaşanan değişimi, hükümetin kapıları neden kapadığını izah etmekte yetersiz kaldılar.

Oysa gerçekçi bir analiz, 2011 sonrasının sığınmacı meselesinde “çekici” faktörlerin etkisine ve sığınmacı kabulünün gerisindeki asıl nedenlere odaklanmalıydı. Aksine, yaşananlar bize açık kapı politikasının sadece insani kaygılarla gerçekleşmediğini, bütün bu süreçte nüfus ve kimlik politikalarının da belirleyici olduğuna işaret ediyordu.

Bu güncel gelişmeler, özelde açık kapı ve genelde göç yanlısı politikayı Osmanlı-Türk tarihinden inceleme merakı uyandırdı. Nitekim bu inceleme, göç alan ülkenin kitlesel göçlerdeki etkisini ve açık kapı politikasının göçleri teşvik edici yanını tarihsel örneklerle dayanarak göstermek için kaleme alındı. Ayrıca göç çalışmalarının görmezden geldiği boyutun, açık kapı politikasının bir çekici faktör olarak ele alınması gerektiğini de göstermeyi amaçladı. Göç yanlısı politikayı tarihsel bir perspektiften incelemek, zaman ve bağlama göre değişen koşul ve faktörlerin etkisini görmemizi sağlayacaktır. Göç veren ve alan ülkelerin hangi durumlarda ve gerekçelerle kapılarını açtığını irdelemek, insani gerekçelerden daha çok siyasetin belirleyiciliğini görmemizi sağlayacaktır.

1856-1908 tarihleri arasında Osmanlı’nın göç (yanlısı) politikasını ele alan bu çalışma, esas olarak göçmenlerin kişisel nedenlerine ve Rusya, Avusturya-Macaristan gibi göç ettiren ülkelerin politikalarına eğilmeyi hedeflemiyor. Göç veren ülkelerin arşivlerine, kaynaklarına ve literatürüne dayanmadan göçe yol açan nedenler yeterince anlaşılabilir. Aynı biçimde göçmen anlatıları incelenmeden bu perspektiflerden bakmak eksik kalır. Kuşkusuz bu çalışma konusu için dahi bu boyutlar dikkate alınmalıydı. Çalışma konusunun bütünüyle anlaşılması, göç

nedenlerinin daha iyi tespiti, ancak göç veren ve alan ülke arşivlerinin karşılaştırılmasıyla mümkün olabilecektir. Bu yüzden bu çalışma, Osmanlı-Türk arşiv ve literatürüne dayanarak, Osmanlı'nın göç yanlısı politikasına odaklanıyor.

Türkçe literatürde “Osmanlı'dan bugüne muhacirlere kapılar hep açık tutuldu”, “muhacirlere sadece insani kaygılarla kucak açıldı” yönünde genel bir kabul vardır. Oysa bu, inşa edilmiş her tarihyazımı gibi kısmen doğru ama birçok gerçeği de örten bir kabuldür. Ancak kısmen doğrudur, çünkü her sığına- na ve/veya göç talebinde bulunana kapı açık tutulmadı. Göçle- re yol açan ve miktarını belirleyen sadece göç talebinde bulu- nanların yaşadıkları zulümler değil aynı zamanda Osmanlı'nın göç yanlısı politikalarıydı. Başka bir deyişle, insani kaygıların yanı sıra din ve devlet kaygıları da söz konusuydu.

Kuşkusuz, göçlerin temel ve başlatıcı nedeni toprak kayıp- larıdır. Bu toprakları ele geçiren Rusya, Avusturya-Macaristan, Fransa gibi işgalci/ilhakçı ülkelerin uyguladığı baskı ve zulüm politikaları orada yaşayanlar açısından itici nedenler idi. Ancak bunlar resmî tarihyazımının ve literatürün iddia ettiğinin aksine, 1856-1908 göçlerinin biricik nedeni olarak gösterilemez. İşgalci güçlerin tutumu göçlerin karakterini ve niceliğini belir- leyen yegâne faktör değildi; Osmanlı'nın göç yanlısı politikala- rı (başta açık kapı politikası) göç kararlarında etkili oluyordu. Osmanlı, genellikle resmedildiği gibi pasif değildi. Aksine, ya- şanan göçlerde aktif bir rol oynamıştı.

Osmanlı, Müslümanların göçmemeleri yönünde tembihte bulunmadı, bazı istisnalar (ve geçici) durumlar dışında kapıyı hep açık tuttu. Çoğu durumda eski tebaasının kendisine göçü- nü istedi, açık ya da kapalı, doğrudan veya dolaylı yollarla da teşvik ve hatta onları “celp” etti. Muafiyet, yardım ve (nerede- se otomatik) tabiiyet vermesiyle göçleri teşvik etti. Bazı istisnai anlar ve bölgeler içinse, Türk ve Müslümanlar benzer insanlık dışı yaşam koşullarında bulunmasına rağmen göçmeleri isten- medi, hatta engellendi. Yani özelde kapıların açık ya da kapa- lı olması ve genelde göç yanlısı politikayı belirleyen, insani ko- şullar kadar siyasi ve dinî sebepler idi.